

Racionali veikla Maxo Weberio sociologijoje ir racionalaus pasirinkimo teorijoje*

Zenonas Norkus

Vilniaus universitetas, Filosofijos katedra

Didlaukio g. 47, LT-2057 Vilnius

Tel. (370 2) 77 07 06

Faks. (370 2) 22 35 63

Įvadas

Vienas svarbiausių socialinių mokslų raidos paskutiniuosiuose dešimtmeciais reiškinys buvo sparti naujos metodologinės orientacijos ekspansija. Jos šalininkai sociologijoje dažniausiai ją vadina racionalaus pasirinkimo prieigos (RPP; angl. *rational choice approach*), arba racionalaus pasirinkimo, teorijos (RPT; angl. *rational choice theory*), vardu. Politologai ją dažniau vadina viešojo pasirinkimo teorija (angl. *public choice theory*) bei naująja politine ekonomija. Literatūroje galima rasti ir kitokių pavadinimų, pavyzdžiui, struktūralistinę-individualistinę tyrimų programą sociologijoje¹, ekonominę prieigą ir netgi ekonominis imperIALIZMAS socialiniuose moksluose².

* Dėkoju Aleksandro von Humboldto fondui už stipendiją mokslinei stažuotei Mannheimo universitete (Vokietija).

¹ Žr.: Opp K. D. *Sociology and Economic Man* // *Journal of Institutional and Theoretical Economics*. 1985. Vol. 141. P. 213–214.

² Pastaraisiais dviem pavadinimais dažniausiai operuoja šios krypties atstovai ekonomistai, taip pat (!) opoziciškai jos atžvilgiu nusiteikę sociologai bei politologai.

Ši pavadinimų įvairovė parodo tarpdisciplininę šios naujos krypties pobūdį. Jos pradininkai buvo ekonomistai, pritaikę neoklasikinės ekonomikos teorinę techniką pažintinėms problemoms, kurios ligi tol buvo laikomos sociologijos ir politologijos mokslų monopolinės kompetencijos sfera. Tai rinkėjų, politikų ir valdininkų („biurokratų“) elgesys bei jo kolektyvinės pasekmės³, interesų grupių organizavimasis kolektyvinei veiklai⁴, rasinė bei etninė diskriminacija⁵, žmonių elgesys sudarant šeimą ir pratęsiant giminę⁶, įgyjant išsilavinimą bei

³ Žr.: Downs A. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Row, 1957; Niskanen W. *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine-Atherton Press, 1971.

⁴ Žr.: Olson M. *The Logic of Collective Action*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1965.

⁵ Becker G. S. *The Economics of Discrimination*. Chicago: Chicago UP, 1957. Žr.: taip pat: jo paties: *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: Chicago UP, 1976.

⁶ Žr.: Becker G. S. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard UP, 1981, 1981. Žr. taip pat: McKenzie R. B., Tullock G. *The New World of Economics: Explorations in the Human Experience*. 4th ed. Homewood, Ill.: Irwin, 1985.

profesinę kvalifikaciją⁷. Jos šalininkų ilgainiai atsirado ir sociologijos katedrose bei institutuose. Remdamiesi tais pačiais principais, sociologai aiškino aukštojo išsilavinimo prieinamumo įtaką socialiniam mobilumui⁸, migracijos priežastis⁹, grupių solidarumo laipsnio skirtumus¹⁰, socialinio protesto priežastis¹¹ ir pan. O paskutiniaisiais metais pasirodė ir fundamentalūs Jameso S. Colemano¹² bei Hartmuto Esserio¹³ veikalai, kodifikuojantys naujosios krypties principus bei jų pritaikymus.

RPP ekspansija į sociologijos mokslą lengvesnė, nes dar nuo septintojo dešimtmečio egzistavo gimininga teorinė srovė, kurią galima laikyti tiesiogine RPP pirmtake sociologijoje. Tai vadinamoji „mainų teorija“ (angl. *exchange theory*), kurią ryškiausiai reprezentuoja Carlo G. Homanso¹⁴ bei ankstyvieji Peterio M. Blau darbai¹⁵. RPP ir mainų teoriją vienija opozicija Emilio Durkheimo paskelbtam metodologinio kolektyvizmo (kitaip, „sociologizmo“) princi-

pui, įpareigojančiam vienus sociologinius makrofaktus aiškinti tik kitais sociologiniais makrofaktais. Jos vadovaujasi metodologinio individualizmo principu, reikalaujančiu ieškoti kolektyvinių faktų mikropagrindų tuos faktus priežastingai sąlygojančių individualių veiksmų pavidalu. Šiuo požiūriu, sociologija turi remtis žmogiškojo elgesio teorija. „Mainų teorijos“ ir RPP skiriasi savo požiūriu į elgesio teoriją, kuria privalo vadovautis „individualistinė“ sociologinė teorija. „Mainų teoretikai“ šios teorijos siūlo ieškoti psichologijoje, manydami, kad psichologizmas, t. y. sociologijos redukcija į psichologiją, nediskredituoja jų tyrimų programos metodologine nuodėme, o yra jos privalumas. RPP šalininkai laiko metodologinį individualizmą ir sociologijos autonomiją psichologijos atžvilgiu suderinamais dalykais, siūlydami žmogiškąjį elgesį aiškinti ta pačia teorija, kuria naudojasi ekonomistai, būtent racionalaus pasirinkimo teorija. Daugelis autorių sąvokas „racionalaus pasirinkimo teorija“ ir „racionalaus pasirinkimo prieiga“ vartoja kaip sinonimus. Tačiau tikslinga jų reikšmes skirti: RPT yra tam tikra individualaus elgesio teorija, o RPP yra metodologinė orientacija, siūlantį naudoti RPT kaip priemonę to elgesio kolektyviniams padariniams (socialiniams reiškiniams) aiškinti. Skirtingai nuo psichologijos, individualaus elgesio aiškinimas yra ne savitiksliis, bet priemonė sociologiniams faktams (E. Durkheimo prasme) aiškinti. Šiuo pagrindu kai kurie RPP šalininkai teigia¹⁶, kad nors socialiniams tyri-

⁷ Žr.: Becker G. S. *Human Capital*. Chicago: Chicago UP, 1964.

⁸ Žr.: Boudon R. *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: Wiley, 1974.

⁹ Žr.: Esser H. *Aspekte der Wanderungssoziologie*. Darmstadt und Neuwied, 1980.

¹⁰ Žr.: Hechter M. *Principles of Group Solidarity*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1987.

¹¹ Opp K. D. *The Rationality of Political Protest: A Comparative Analysis of Rational Choice Theory*. Boulder: Westview Press, 1989.

¹² Coleman J. S. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass. and London: The Belknap Press, 1990.

¹³ Žr.: Esser H. *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. 2. durchges. Aufl. Frankfurt a. M., New York: Campus, 1996; jo paties: *Soziologie. Spezielle Grundlagen*. Frankfurt a. M., New York: Campus Verlag, 1999–2000. Bd. 1–2.

¹⁴ Žr.: Homans C. G. *Social Behavior. Its Elementary Forms*. New York etc.: Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1961.

¹⁵ Žr.: Blau P. M. *Exchange and Power in Social Life*. New York: John Wiley and Sons, 1964.

¹⁶ Žr.: Lindenberg S. Die Methode der abnehmenden Abstraktion: Theoriegesteuerte Analyse und empirischer Gehalt // Esser H., Troitzsch K. G. (Hrsg.) / *Modellierung sozialer Prozesse*. Bonn: Informationszentrum Sozialwissenschaften, 1991. S. 52–57; Esser H. *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. S. 134–140.

nėtojams individualų elgesį aiškinanti teorija yra reikalinga, nereikia laukti, kol tokią teoriją sukurs psichologai. Net jeigu visuotinai priimta psichologinė individualaus elgesio teorija egzistuotų, ji gali būti ne pati tinkamiausia socialinių reiškinių aiškinimo reikmėms.

Skirtingai nuo C. G. Homanso naudotos Burhuso F. Skinnerio biheavioristinės mokymosi teorijos, RPT yra ne psichologinė, bet loginė-matematinė teorija. Be to, egzistuoja ne viena tokia teorija, o visa jų šeima, kurios nariai skiriasi racionalaus pasirinkimo sąvokos eksplikacijos detalėmis¹⁷. Vienas seniausių šios šeimos narių yra ribinio naudingumo teorija, kuria naudojosi ekonomistai XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje. Šiuolaikinėje ekonomikoje (ir RPP) dažniausiai naudojamos vienu iš dviejų naujesnių RPT variantų: numatomos naudos teorija¹⁸ arba subjektyvios numatomos naudos teorija¹⁹. RPT šaka yra lošimų teorija, kurios objektas yra racionalus pasirinkimas vadinamosiose strateginės sąveikos situacijose (jose veikėjas pasirenka veiksmą, vadovaudamasis lūkesčiais apie kitų veikėjų pasirinkimus, kuriuos tie veikėjai daro savo lūkesčių apie pirmojo veikėjo pasirinkimus pagrindu). Visuose šios teorijos variantuose racionalus pasirinkimas apibrėžiamas kaip pasi-

rinkimas veiksmo, kuris maksimizuoja veikėjo naudą. Veikti racionaliai – tai rinktis veiksmus, kurie duoda kuo daugiau naudos kuo mažesnėmis išlaidomis. Kaip loginė-matematinė teorija, RPT nespécifikuoja tos „naudos“ turinio, t.y. nesako, kieno ta nauda yra: veikėjo asmeninė („egoistinė“) ar kito veikėjo, kurio labai pirmasis veikėjas veikia, ar bendra. Tačiau taikydami RPT empiriškai (faktiniam žmonių elgesiui aiškinti ir numatyti), RPP šalininkai vadovaujasi pirmąja tos naudos turinio interpretacija. RPT yra unikali (ir skiriasi nuo psichologinių elgesio teorijų) tuo, kad ji gali būti interpretuojama dvejopai: kaip normatyvinė ir kaip empirinė (deskriptyvinė, aiškinanti ir numatanti) elgesio teorija.

Kiekvienas sociologas žino, kad vieno iš sociologijos klasikų darbuose racionalumo sąvoka jau buvo pagrindinė. Tai Maxas Weberis, kurio daugelyje tekstų žodis „racionalus“ ir jo vediniai („racionalizmas“, „racionalizacija“ ir pan.) tiesiog mirgėte mirga. Dauguma M. Weberio interpretatorių būtent racionalumą laiko pagrindine M. Weberio sociologijos tema²⁰. Tad natūraliai kyla klausimai, kuriuos aptarsime šiame straipsnyje: koks yra weberiškiosios praktinio racionalumo sampratos ir RPT eksplikuojamos racionalaus pasirinkimo sąvokos santykis? Kaip RPT gali prisidėti prie M. Weberio sociologijos pagrindų supratimo? Kuo ir kaip weberiškoji racionalumo samprata gali būti inspiracijos šaltinis tolesnei RPP, kaip atviros ir dinamiškai besivystančios tyrimų programos, raidai?

¹⁷ Žr.: Schoemaker P. J. H. The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations // *Journal of Economic Literature*. 1982. Vol. 20. P. 529–563. Žr. taip pat: Norkus Z. Apie plonąjį praktinį racionalumą ir jo pastorinimus // *Problemos*. Nr. 54. P. 39–53. Geriausiu įvadu į RPT ligi šiol lieka: Luce R. D., Raiffa. *Games and Decisions. Introduction and Critical Survey*. New York: John Wiley and Sons; L.: Chapman and Hall, 1957 (ši knyga išversta ir į rusų kalbą).

¹⁸ Žr.: Neumann von J., Morgenstern O. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton UP, 1944 (knyga išversta į rusų kalbą).

¹⁹ Žr.: Savage L. J. *The Foundations of Statistics*. New York: Wiley; L.: Chapman and Hall, 1957.

²⁰ Žr., pvz.: Schluchter W. *Religion und Lebensführung*. Bd. 1. *Studien zu Max Webers Kultur- und Werttheorie*. Fr. a. M.: Suhrkamp, 1991. S. 102–113; Tenbruck F. H. The Problem of Thematic Unity in the Works of Max Weber // *The British Journal of Sociology*. 1980. Vol. 32. N. 3. P. 316–351.

1. Racionali veikla M. Weberio veiklos tipologijoje

Atsakydami į šiuos klausimus, nesame priversti pradėti tuščioje vietoje. RPP „dialogas“ (H. G. Gadamerio prasme) su M. Weberio sociologiniu palikimu jau yra prasidėjęs ir netgi turi savo tradicijų. Kai RPP žengė pirmuosius žingsnius sociologijoje, tas dialogas RPP šalininkams buvo gyvybiškai svarbus. Kadangi RPP pradininkai buvo ekonomistai, kurie suvokė RPP kaip „ekonominių“ socialinių reiškinių aiškinimo metodą, alternatyvų „tradicinei“ sociologijai, sociologų bendruomenės RPP šalininkams teko įtikinėti savo kolegas, kad RPP nėra savo prigimtimi „nesociologiška“ ar netgi „antisociologiška“. Vienas tokių naujos krypties legitimavimosi būdų buvo precedentų sociologinės teorijos istorijoje paieškos. Šiuo požiūriu M. Weberio tekstuose aptinkame daug teiginių, leidžiančių M. Weberį laikyti RPP sociologijos pradininku. Bene nuosekliausiai toki požiūrį gina prancūzų sociologas Raymondas Boudonas, vadinantis RPP „weberiškąja“ (angl. *Weberian*) paradigma šiuolaikinėje sociologijoje, jos alternatyvomis laikydamas nomologinę, interpretacinę ir kritinę paradigmas²¹. Iš tikrųjų būtent M. Weberis savo metodologiniuose ir programiniuose tekstuose bene vienintelis iš sociologijos klasikų nuosekliai gynė metodologinio individualizmo principą. M. Weberio sociologijos apibrėžimą (sociologija yra „mokslas, siekiantis interpretuoti suprantą socialinę veiklą ir priežastingai paaiškinti jos eigą ir jos pasek-

mes“²²) galima perskaityti kaip glaustą RPP propaguojamos sociologinio aiškinimo schemos aprašymą²³. Būtina sociologijos dalimi M. Weberis laikė veiklos teoriją, tačiau tuo pat metu, kaip ir dauguma RPP šalininkų, pasisakė už sociologijos autonomiją psichologijos atžvilgiu.

Tuo pat metu būtent čia, veiklos teorijoje, pastebime ir tam tikrų skirtumų nuo standartinės RPP versijos. Tie skirtumai irgi susilaukė RPP šalininkų dėmesio. M. Weberis skiria keturis veiksmo tipus²⁴. Tai tikslingai racionalus (vok. *zweckrational*), vertybiškai racionalus (*wertrational*), tradicinis ir afektyvus veiksmas. Šie tipai yra „grynieji“, arba „ribiniai“. O apskritai (drauge su „mišriaisiais“) weberiška veiklos tipologija gali išskirti mažiausiai 14 veiksmo tipų²⁵. „Tiksliai racionalius“ veiksmus, vadovaudamiesi M. Weberio tekstų vertimo į anglų kalbą tradicija, toliau vadinsime instrumentiškai racionaliais veiksmis. Toks pavadinimas geriau už pažodinių vokiškojo „*zweckrational*“ vertimą nusako jų specifiką. Tai veiksmas, kurie yra racionalūs RPT prasme: tai geriausias priemonės (instrumentai) veikėjo tikslams realizuoti. Juos rinkdamasis, veikėjas stengiasi numatyti jų tiesioginius bei šalutinius padarinius ir renkasi, atsižvelgdamas į tai, t. y. į pasirenkamų veiksmų poveikį kitų savo tikslų realizacijai (jų lyginamuosius kaštus). M. Weberis skiria dvi instrumentiškai racionalių veiks-

²² Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie*. 5. Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1985. S. 1.

²³ Žr.: Esser H. *Soziologie. Allgemeine Grundlagen*. S. 3–8.

²⁴ Žr.: Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 12–13; žr. taip pat: jo paties: *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie* // jo paties: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 7 Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1988. S. 427–438.

²⁵ Žr.: Norkus Z. Trečiasis Maxo Weberio prasidejimas // *Sociologija*. 1998. T. 2. P. 63–64.

²¹ Žr.: Boudon R. *The Individualistic Tradition in Sociology* // Alexander J. C., Giesen B., Münch R., Smelser N. J. / *The Macro-Micro Link*. Berkeley etc.: University of California Press, 1987. P. 46–49.

mų atmainas: „teisingai racionalius“ (*richtigkeit-rational*), kuriuos jis dar vadina tiksliai (*streng*) racionaliais, ir vien „subjektyviai“ racionalius²⁶. Pirmuoju atveju veikėjas naudojasi išsamiais ir teisingomis „ontologinėmis“ bei „nomologinėmis“ žiniomis²⁷. Pirmosios – tai jo žinios apie sąlygas, nuo kurių priklauso pasirinkimo rezultatai. Antrosios – tai žinios apie dėsningas pasirinkimo situaciją sudarančių sąlygų ir priemonių tarpusavio priklausomybes („kaitinamas vanduo užverda“, „musmirės yra nuodingos“ ir pan.). Vien subjektyviai racionalus veiksmas yra optimalus veikėjo subjektyvių lūkesčių požiūriu, nors nėra toks „objektyviai“, t. y. nuodugnai ir teisingai informuoto veikėjo požiūriu.

Vertybiškai racionali M. Weberis vadina veiksmą, motyvuotą „sąmoningo tikėjimo – etine, estetinė, religine arba kaip nors kitaip interpretuojama – besąlygiška tam tikro elgesio grynai *savaimine* verte nepriklausomai nuo jo sėkmės“²⁸. Su „grynai“ vertybiškai racionali veiksmu susiduriame tada, kai veikėjas renkasi veiksmą, kurį, esant tam tikrai situacijai, pareigoja daryti tam tikri religiniai, etiniai ar kitokie priesakai ar normos, ir jis visiškai nepaiso to veiksmo sėkmės šansų bei jo šalutinių padarinių, t. y. jo kainos. Tokį veiksmą jis dar vadina sunkiai išverčiamu žodžiu: „*gesinnungsethisch*“ (pažodžiui: įsitikinimo etika besivadovaujantis veiksmas)²⁹. Tokio tipo veiksmų pavyzdžiai ga-

lėtų būti veiksmai asmens, nuosekliai besivadovaujančio Immanuelio Kanto kategoriniu imperatyvu arba tais priesakais, kuriuos Jėzus Kristus skelbė Pamoksle nuo kalno. M. Weberis atskirai aptaria mišrų veiksmo tipą, kurį jis vadina atsakomybės etika (*verantwortungsethisch*) besivadovaujančiu veiksmu. Toks veiksmas turi ir instrumentiškai, ir vertybiškai racionali veiksmo bruožų. Jo pavyzdys gali būti besivadovaujančio utilitaristine etika asmens veiksmas.

Tradiciniais M. Weberis vadina veiksmus, pasirenkamus iš įpročio arba dar ir todėl, kad toks įprastas veiksmas dėl savo senumo įgijo šventumo, t. y. savaiminės vertės, aureolę. Afektyviais veiksmais M. Weberis vadina poelgius, kurie yra emocijų (pykčio, pavydo, keršto ir pan.) proveržio išraiška. Jiems M. Weberis priskyrė ir daugelį vadinamojo „minios elgesio“ apraiškų, kuriomis M. Weberio gyvenimo laikais ypač aktyviai domėjosi vadinamoji prancūzų sociologijos psichologinė mokykla (G. Le Bon, G. Tarde).

Vertinant RPP M. Weberio sociologijos požiūriu, RPP taikoma veiklos teorija yra tik vieno iš daugelio veiklos tipų – instrumentiškai racionali veiklos teorija. Tai, ką M. Weberis vadina teisingai racionali veiksmu, yra vienas iš trijų RPT nagrinėjamų racionali pasirinkimo atvejų. Tie trys atvejai – tai pasirinkimas esant tikrumo (angl. *under certainty*), rizikos (*under risk*) ir netikrumo (*under uncertainty*) situacijai. Teisingai racionali veiksmas – tai tikrumo situacijoje pasirenkamas veiksmas, kai veikėjas gali vienareikšmiškai numatyti savo alternatyvių pasirinkimų rezultatus. Tokio pasirinkimo logiką analizuoja M. Weberiui gerai žinoma ribinio naudingumo teorija. Kaip griežtai instrumentiškai racionali veiksmo pavyzdį M. Weberis nurodo būtent veiksmą, atitinkantį

²⁶ Žr.: Weber M. *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*. S. 432–433.

²⁷ Žr.: Weber M. *Kritische Studien auf dem Gebiet der kulturwissenschaftlichen Logik*. Th. II. *Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung* // jo paties: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. S. 276–277.

²⁸ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 12.

²⁹ „Įsitikinimo etikos“ ir „atsakomybės etikos“ skirtumus M. Weberis nuodugniausiai aptaria savo darbe „Politika kaip profesinis pašaukimas“. Žr.: Weberis M. *Politika kaip profesinis pašaukimas* // *Politologija*. 1991. T. 2. P. 51–60.

ribinio naudingumo formuluojamą racionalaus pasirinkimo sąvoką³⁰. Tokį veiksma M. Weberis laikė tikrovėje grynų pavidalu nepasitaikančiu ribiniu „konstrukciniu atveju“. Mat ribinio naudingumo teorija priskiria empiriniams veikėjams sugebėjimus, kurių jie neturi. Toks tobulai racionalus veikėjas ne tik disponuoja išsamią ir tikslią informaciją apie pasirinkimo aplinkybes, bet ir neturi jokių informacinių kaštų: jis tą informaciją įgyja be jokių sąnaudų ją surinkti ir išanalizuoti. Todėl jis gali žaibiškai reaguoti į menkiausias veiklos sąlygų pokyčius.

Siekdamas pagrįsti sociologiją realistiškesne veiklos teorija, M. Weberis praplečia instrumentinio racionalumo sąvoką griežto ir subjektyvaus racionalumo perskyra, taip pat įveda vieną vertybiškai racionalaus bei du neracionalaus veiksmo tipus. M. Weberio subjektyvaus racionalumo sąvoka anticipuoja jau po jo mirties įvykusią ribinio naudingumo teorijos transformaciją į numatomos vėrtės teoriją, kurios objektas yra racionalus pasirinkimas esant rizikos situacijai. Pagrindas taip teigti yra M. Weberio subjektyviai racionalaus veiksmo charakteristikos, kuriose nurodoma, kad tokio veiksmo subjektas savo veiksmų padarinius vertina probabilistiškai³¹. Jis orientuojasi į šansus, t. y. tikimybes, kad kiti veikėjai elgsis vienokiu ar kitokiu būdu ir savo paties veiksmus pasirenka tokių tikimybinių lūkesčių pagrindu.

2. Trys RPP versijos

Nors M. Weberis instrumentiškai racionalų veiksma laiko tik vienu iš veiklos tipų, vis dėlto

jo siūlomą suprantančios sociologijos (*verstehende Soziologie*) programą galima laikyti tam tikru ankstyvuju RPP variantu. Tai galima pagrįsti, pirma, M. Weberio nurodymu, kad instrumentiškai racionalus veiksmas turi euristinę pirmenybę kitų tipų veiksmų atžvilgiu, kadangi yra suprantamiausias. M. Weberio veiksmų tipologija tuo pat metu yra ir veiksmų supratimo bei priežastinio aiškinimo euristika, formuluojanti nurodymus, kaip, kokia tvarka reikia kelti ir tikrinti hipotezes apie aiškinamo elgesio subjektyvią prasmę³². Instrumentiškai racionalaus veiksmo euristinė pirmenybė reiškia, jog elgesio aiškinimą reikia pradėti hipoteze, jog tas elgesys yra *teisingai racionaliai* veikla, sąlygojama teisingos ir visos informacijos apie veiksmo aplinkybes. Ta taisyklė galioja ir istoriniam, ir sociologiniam tyrinėjimui. „Konkrečius priežastinis atskirų įvykių aiškinimas istorijoje vyksta ne kitaip, kai ji, pvz., tam, kad paaiškintų 1866 m. karinės kampanijos eigą, pradžioje ir apie Moltke, ir apie Benedeką³³ mintyse klausia ir turi tai padaryti: kaip kiekvienas jų, gerai žinodamas savo ir priešų padėtį, būtų elgęsis, būdamas idealiai instrumentiškai racionalus, kad toliau palygintų su faktiniu elgesiu ir rastą skirtumą priežastingai paaiškintų klaidinga informacija, faktine klaida, mąstymo klaida, asmeniniu temperamentu arba nestrateginiais sumetimais“³⁴. Kaip matyti iš pateiktos citatos, kvalifikuoti elgesį kaip vertybiškai racionalų (sąlygotą „nestrateginių sumetimų“) arba neracionalų M. Weberis leidžia tik tuo atveju, jeigu to elgesio aiškinimas *teisingai* ar vien *subjektyviai*

³² Plg: Norkus Z. Įtarimo menas, arba veiksmų supratimo euristikos pradmenys // *Problemos*. 1996. Nr.49. P. 27–44.

³³ H. Moltke ir L. Benedekas – Prūsijos ir Austrijos kariuomenių vadai 1866 m. Prūsijos–Austrijos karo metu.

³⁴ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 10.

³⁰ Žr.: Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 13.
³¹ Žr.: Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 13–15; jo paties: *Über einige Kategorien der verstehenden Soziologie*. S. 441–442.

racionaliu pasirinkimu (tai tie atvejai, kai veikėjo lūkesčiai remiasi *klaidinga informacija* arba juose slypi *faktinių klaidų*) pasirodo esąs *kauzaliai neadekvatus*.

Kita vertus, toli gražu ne visi RPP šalininkai mano, kad visi sociologiniai faktai gali būti paaiškinti vien RPT priemonėmis. Donaldas P. Greenas ir Ianas Shapiro skiria tris RPP versijas, kurių atstovai skiriasi savo pažiūromis RPT pritaikomumo sferos klausimu³⁵. Tai universalizmas, dalinis universalizmas (angl. *partial universalism*) ir segmentinis universalizmas (angl. *segmented universalism*). Universalistinių požiūriu visi socialiniai reiškiniai gali būti paaiškinti RPT pagrindu. Tokio požiūrio kadaisė laikėsi Ludwigas von Mises. Iš dabartinių socialinių tyrinėtojų jo nuosekliausiai laikosi Gary S. Beckeris. Dalinio universalizmo požiūriu, RPT gali būti taikoma visiems socialiniams reiškiniams, tačiau daugelį jų RPT pagrindu galima paaiškinti tik iš dalies. Išsamiau jiems paaiškinti RPT tipo aiškinimai turi būti papildyti kitokio tipo aiškinimu. Šio požiūrio atstovais D.P. Greenas ir I. Shapiro laiko Joną Elsterį³⁶ ir Johną Ferejohną³⁷. J. Elsteris atkreipia dėmesį, kad

³⁵ Žr.: Green D. P., Shapiro I. *Pathologies of Rational Choice Theory. A Critique of Applications in Political Science*. New Haven and L.: Yale UP, 1994. P. 26–30. D. P. Greenas ir I. Shapiro šias tris RPP versijas išskiria politologijoje, tačiau jų klasifikaciją galima apibendrinti (ką čia ir darome).

³⁶ Žr.: Elster J. Introduction / Elster (Ed.) *Rational Choice*. Oxford: Basil Blackwell, 1986. P. 17–20, 27.

³⁷ Žr.: Ferejohn J. Rationality and Interpretation: Parliamentary Elections in Early Stuart England / Monro K. R. (Ed.) *The Economic Approach to Politics. A Critical Reassessment of the Theory of Rational Action*. New York: Harper Collins Publishers, 1991. P. 282–286. Žr. taip pat: Bates R. H., Rui J. P. de Figueiredo Jr., Weingast B. R. The Politics of Interpretation: Rationality, Culture, and Transition // *Politics and Society*. 1998. Vol. 26. Nr. 2. P. 221–256.

daugelyje situacijų veikėjas susiduria su alternatyvomis, kurios yra vienodai geros jo preferencijų ir lūkesčių atžvilgiu (tai „Buridano asilo“ tipo situacijos). Kitose strateginės sąveikos situacijose egzistuoja ne vienas, bet daugiau geriausių atsakymų į kitų veikėjų, anticipuojančių pirmojo veikėjo pasirinkimus, veiksmus. Tokias situacijas modeliuoja lošimai, kuriuose egzistuoja daugiau negu vienas pusiausvyros taškas. Abiem šiais atvejais standartinės RPT priemonių nepakanka nei paaiškinti, nei numatyti veikėjo pasirinkimą. Šiais atvejais J. Elsteris ir J. Ferejohnas ir siūlo papildyti RPT aiškinimus kintamaisiais, kuriais operuoja kitokios elgesio teorijos.

Pagaliau segmentinis universalizmas yra požiūris, kad RPT gali būti sėkmingai taikoma tik kai kurių socialinio gyvenimo sričių reiškiniams aiškinti. Tokios RPP galimybių sampratos pavyzdys gali būti Ericho Weedes³⁸ ir Zeevo Maozo³⁹ požiūris, kuriuo RPT netinka žmonių elgesiui *žemų kaštų* situacijose aiškinti. Šiuo požiūriu žmonės ieško naujos informacijos, ją analizuoja ir kruopščiai vertina galimus savo veiksmų padarinius, kai neteisingo pasirinkimo atveju jie rizikuoja daug prarasti. Priešingu atveju jie veikia iš įpročio ar pakludami širdies balsui, t. y. savo jausmams. Altruistinių ar idealių motyvų įkvėptų poelgių galime tikėti ten, kur tokie poelgiai nereikalauja iš veikėjo didelių išlaidų. Dėl to RPT geriau tinka verslininkų ar politinių lyderių, o ne vartotojų ar rinkėjų pasirinkimams aiškinti.

³⁸ Žr.: Weede E. *Economic Development Social Order and World Politics*. Colorado: Lynnc Rienner Publishers, 1996. P. 7–8.

³⁹ Maoz Z. *National Choices and International Processes*. Cambridge: Cambridge UP, 1990. P. 318–321.

M. Weberio *suprantanti sociologija* su jos *supratimo euristika* artima *segmentinio universalizmo* dvasia suprantamai RPP. Vienareikšmiškai nepriskiriame jos *segmentiniam universalizmui* dėl dviejų aplinkybių. Viena, joje galima rasti ir bruožų, darančių ją giminingą *daliniam universalizmui*. Kita vertus, šiuolaikinės RPP požiūriu, M. Weberis pernelyg mažai suvaržo tyrinėtojo laisvę apeliuoti į veikėjo vertybinį racionalumą ar iracionalumą, kai faktinė elgesio eiga neatitinka jos kaip objektyviai ar subjektyviai instrumentiškai racionalaus elgesio modelio. Pastebėjęs tokių neatitikimų, M. Weberis tuoj leidžia apeliuoti į kintamuosius (veikėjo vertybinius išpareigojimus, įpročius, afektus), kurie nėra standartinio racionalaus pasirinkimo modelio sudedamieji elementai. Šiuolaikinėje RPP tai leidžiama daryti tik ypatingu atveju, veikėjo situacijoje neaptikus iš pradžių nepastebėtų situacinių apribojimų („šešėlinių kaštų“), kurie leidžia iš pirmo žvilgsnio neracionalų veikėjo elgesį paaiškinti kaip veikėjo naudą maksimizuojančio pasirinkimo padarinį. Vertinant šiuolaikinės RPT perspektyvos požiūriu, elgesio epizodai, kuriuos M. Weberis lengvai kvalifikuoja kaip vertybiškai racionalų ar neracionalų veiksmą, turi būti traktuojami kaip „anomalijos“, kurias reikia kur kas atkakliau bandyti paaiškinti RPP rėmuose.

3. Vertybiškai racionalus veiksmas kaip RPT anomalija

Kai *idealių motyvų* ar jausmų motyvuotą elgesį RPP kvalifikuoja kaip anomaliją, kurią reikia išsamiau aiškinti, tai žodis „anomalija“ čia vartojamas labai specifine prasme, kuri jam suteikiama postpozityvistinėse Thomaso Kuhno ir

Imre Lakatoso mokslo filosofijose. Juo vadina mi faktai ar reiškiniai, kurie nėra paaiškinti tam tikros teorijos, paradigmos ar tyrimų programos požiūriu. Jos priešininkams anomalijos yra pagrindas atmesti tą tyrimų programą ar paradigmą, o šalininkams – ją modifikuoti arba laikyti anomalijas galvosūkiu, kurį pavyks išspręsti ateityje. Būdama labai žinoma, M. Weberio veiksmų tipologija pritraukia ir RPP kritikų, ir šalininkų dėmesį. Ir vieni, ir kiti ją suvokia kaip savotišką instrumentiškai racionalaus pasirinkimo anomalijų fenomenologiją. Toks suvokimas yra per daug ribotas, nes ją galima interpretuoti ir kaip tam tikros sociologinės veiklos teorijos, pranokstančios RPT savo apimtimi bei aiškinamąją galia, eskizą. Tačiau tokią interpretaciją jau išdėstėme kitur⁴⁰, o šiame straipsnyje aptarsime būdus, kuriais RPT šalininkai bando likviduoti tas anomalijas. Apsiribosime tik vienos jų – elgesio epizodų, kuriuos M. Weberis subsumuoja *vertybiškai racionalaus* veiksmo sąvokai, aiškinimo RPT požiūriu problema⁴¹. Mat būtent šiuo klausimu M. Weberio ir RPP dialogas yra ypač produktyvus.

Šiame dialoge galima išskirti dvi alternatyvias RPP atstovų strategijas. Vieną vadinsime tradicine, arba tautologizuojančia. Jos šalininkai mano, kad M. Weberio *vertybiškai racionalaus veiksmo* sąvoka yra tuščia, nes visi tie elgesio epizodai, kuriuos M. Weberis subsumuoja šiai sąvokai, gali būti aprašyti ir paaiškinti RPT priemonėmis. Tokio požiūrio pavyzdys gali būti L. Miseso kritika M. Weberio veiksmų tipo-

⁴⁰ Žr.: Norkus Z. Trečiasis Maxo Weberio prasiveržimas // *Sociologija*. 1998. T. 2. P. 57–67.

⁴¹ Tai reiškia, kad šiame straipsnyje nesvarstysime klausimo, kaip RPT rėmuose gali būti paaiškintas elgsenys, kurį M. Weberis kvalifikuoja kaip „afektyvų“ ar „tradicinį“.

logijos adresu⁴². Alternatyvinę strategiją taiko Raymondas Boudonas, J. Elsteris ir Michaelis Baurmannas, kuriems M. Weberio tipologija yra pretekstas daugiau ar mažiau radikaliai RPT modifikacijai.

4. Tautologizuojanti vertybiškai racionalaus veiksmo interpretacija

Tradicinės strategijos požiūriu⁴³ vertybiškai racionalaus elgesio neinstrumentalumas ir nesa- vanaudiškumas yra tikrai regimybė. Tie poelgiai, kuriuos įprasta kvalifikuoti kaip altruistinius ar motyvuotus „idealių motyvų“, irgi gali būti traktuojami kaip maksimizuojantys veikėjo naudą ir minimizuojantys jo nuostolius veiksmai. Jei- gu veikėjas yra tinkamai socializuotas (internali- zavęs tam tikras elgesio normas), tai tų normų nepaisymas gresia jam ne vien išlaidomis, kurių šaltinis yra išorinės sankcijos, bet ir nuostoliais, kurie kyla iš jo vidaus: tai sąžinės graužatis, gė- dos jausmas ir pan. Toks veikėjas paklūsta nor- mai todėl, kad vidiniai ir išoriniai jos pažeidimo kaštai pranoksta tą naudą, kurią jis gautų, normą pažeidęs. Tad ir tas, kuris tam tikrą normą pažeidžia, ir tas, kas jos paiso, – abu jie maksimizuoja savo naudą. Tik dėl auklėjimo nulemtų preferen- cijų (polinkių) skirtumų vienas jų (neturinčiam sąžinės ar turinčiam labai silpną) geriausias bū-

das tai padaryti yra nepaisyti normų, kai negresia išorinės sankcijos, o kitam – joms paklusti. Jeigu vienas žmogus daro gera kitam, nesitikėdamas atlyginimo, tai jis irgi maksimizuoja savo naudą, nes alternatyviniai susilaikymo nuo geradarystės kaštai (sielvarto dėl svetimų nelaimių ir sąžinės graužaties dėl savo neįautrumo ar šykštumo pa- vidalu) pranoksta nuostolį, kurį geras žmogus pa- tiria, padėdamas kitam.

Šią strategiją vadiname tautologizuojančia to- dėl, kad ji paverčia RPT tautologija, t. y. anali- tiškai teisinga teorija, kurios negali paneigti jokie priešingi pavyzdžiai ir kuri todėl neturi jokio empirinio turinio. Ne mažiau rimti pagrindai ją atmesti yra keblumas, kaip išmatuoti „šešėlinės išlaidas“ vidinių sankcijų pavidalu, taip pat jos fenomenologinis neadekvatumas. Pastarasis trū- kumas reiškia, kad ji reklasifikuoja žmogiškojo elgesio epizodus būdu, ignoruojančiu tuos elge- sio apraiškų skirtumus, kurie labai svarbūs ikia- nalitinių intucijų požiūriu.

5. Vertybinis racionalumas R. Boudono kognityviniame modelyje

Fenomenologinio adekvatumo požiūriu bene įdomiausia yra R. Boudono siūloma M. Weberio individualaus praktinio racionalumo samprā- tos rekonstrukcija⁴⁴, kurioje naudojama ne tiek

⁴² Žr.: Misco L. Soziologie und Geschichte. Epilog zum Methodenstreit in der Nationalökonomie // *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. 1929. Bd. 61. Hf. 3. S. 477–482.

⁴³ Iš šiuolaikinių autorių šiam požiūriui atstovauja: Tullock G., McKenzie R. B. *The New World of Economics*. P. 143; Kunz V. *Empirische Ökonomik. Handlungstheoretische Grundlagen der Erklärung politischer und sozialer Prozesse*. Marburg: Metropolis Verlag, 1996. S. 147–149; Opp K. D. *Die Entstehung sozialer Normen. Ein Integrationsversuch soziologischer, sozialpsychologischer und ökonomischer Erklärungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1983.

⁴⁴ Žr.: Boudon R. Weber's Notion of Rationality and the Theory of Rationality in Contemporary Social Sciences / Helle H. J. (Ed.) *Verstehen and Pragmatism. Essays in Interpretative Sociology*. Fr. a. M.: Peter Lang, 1991. P. 33–46; jo paties: *The Art of Self-Persuasion. The Social Explanation of False Beliefs*. Oxford: Polity Press, 1994. P. 1–55; jo paties: The 'Cognitivist Model'. A Generalized 'Rational-Choice Model' // *Rationality and Society*. 1996. Vol. 8. Nr. 2. P. 123–150; jo paties: *Le juste et le vrai. Etudes sur l'objectivité des valeurs et de la connaissance*. Paris: Fayard, 1995. Žr. taip pat : jo paties: *Ideologie. Geschichte und Kritik eines Begriffs*. Hamburg: Rowohlt, 1988. S. 86–93.

RPT, kaip loginės-matematinės teorijos, kiek analitinės veiklos filosofijos, terminija. Prancūzų sociologas M. Weberio „subjektyvaus racionalumo“ sampratoje išvelgia produktyvų bandymą rasti vidurį tarp objektyviosios (ją jis taip pat vadina „klasikinė“) bei nuoseklios subjektyviosios praktinio racionalumos sampratos. Pirmosios (jos atstovais R. Boudonas laiko Karlą Marxą, Vilfredą Pareto, Sigmundą Freudą) racionaliui laikomas toks veiksmas, kuris remiasi objektyviai galiojančiais (validžiais) pagrindais, t. y. teisingomis ir pagrįstomis pagal mokslo metodo taisykles nuomonėmis. Tik tokiems pagrindams pripažįstama savybė būti veiksmų priežastimis. Jeigu veikėjo pasirinkimų pagrindai nėra objektyviai validūs, tai veikėjo pagrindai yra pasirinkimo racionalizacijos, slepiančios tikrąsias, pačiam veikėjui nežinomas pasirinkimo priežastis. Šiuo požiūriu ir psichinio ligoonio, ir magija pasikliaujančio veikėjo pasirinkimai yra vienodai iracionalūs. Priešingos, nuosekliai subjektyviosios praktinio racionalumo sampratos atstovu R. Boudonas laiko Karlą R. Popperį (nors šiam vaidmeniui ne blogiau tinka L. von Mises). Šiuo požiūriu bet kokios nuomonės gali būti laikomos veiksmų priežastimis. Todėl racionaliui gali būti pripažintas bet koks pasirinkimas, kurį padaryti veikėjas turėjo kokių nors pagrindų. Šiuo požiūriu ir paranoikas, ir pasikliaujantis magija veikėjas – abu veikia (subjektyviai) racionaliai.

Analizuodamas M. Weberio mintis apie subjektyvųjį racionalumą, R. Boudonas aptinka vaisingų pasiūlymų RPT patobulinimui, kaip išvengti aptartų kraštutinumų. M. Weberio perspektyvoje, racionaliui gali būti pavadintas toks veiksmas, kuriam pasirinkti veikėjas turėjo ne bet kokių, bet gerų arba tvirtų (angl. *solid*) pagrindų. Tik tokie pagrindai gali būti veiksmo priežastys. R. Boudonas taip rekonstruoja vėberišką veik-

mo priežastinio aiškinimo schemą: „Veikėjas X padarė Y, kadangi turėjo gerus pagrindus pasirinkti Y, nes jis manė, kad Z, turėdamas tam gerus pagrindus, nes Z buvo...“. Šioje schemoje Z nurodo veikėjo lūkesčius (propozicines nuostatas), o daugtaškis nužymi tų lūkesčių pagrindų vietą. Objektyvioji racionalumo samprata leidžia šią vietą užpildyti tik predikatu „tiesa“. Nuosekliai subjektyviuoju požiūriu šią schemą galima sutrumpinti: „Veikėjas X padarė Y, kadangi turėjo pagrindus pasirinkti Y, nes jis manė, kad Z“. Vėberiškoje racionalumo sampratoje daugtaškio vietą gali užimti ir tokie posakiai: „visuotinai priimtas X gyvenimo laikais“; „įtikinamas žmonėms, turintiems tokią pat patirtį bei pažiūras, kaip ir X“; „tikėtinas X turėtų duomenų šviesoje“ ir pan. Kitaip sakant, M. Weberio požiūriu, kaip geri pasirinkimo pagrindai gali būti pripažinti ne tik teisingi teiginiai, bet ir tokie, kuriems racionaliui buvo įtikinami ir priimtini jo visuomenės ir epochos patirties, jo socialinės padėties ir išsilavinimo žmonėms. Svarbiausias veiksmo pagrindų gerumo ar solidumo kriterijus yra jų sugebėjimas sėkmingai pretenduoti į transsubjektyvią galią, t. y. į kitų žmonių pripažinimą.

Remiantis šitokia subjektyviai racionalaus veiksmo samprata nėra kliūčių magija pasikliaujančio čia buvimo elgesį kvalifikuoti kaip subjektyviai racionalių⁴⁵, nes jis savo veiksmais remiasi jo kultūrai įprastais tikėjimais. Visai kas kita, jeigu taip elgiasi šiais laikais gyvenantis asmuo, baigęs fizikos fakultetą ar žemės ūkio akademią. Tuo tarpu iracionalius psichinio ligoonio poelgius nuo racionalių aplinkinių žmonių poelgių abiem atvejais leidžia atskirti idiosinkratiškas jo nuomonių ir lūkesčių pobūdį.

⁴⁵ Taip jį vicnarcikšmiškai kvalifikuoja M. Weberis. Žr.: Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. S. 245.

Aptartą M. Weberio praktinio racionalumo sampratos eksplikaciją R. Boudonas vadina „kognityvuoju“ racionalumo modeliu. „Žodis ‘kognityvusis’ reiškia, kad ir empirinio, ir normatyvinio pobūdžio nuomonės šiame modelyje laikomos išvestomis iš pagrindų, nors tie pagrindai negali būti interpretuojami kaip kaštų ir naudos išskaičiavimai. Taip „kognityvųji“ modelį gauname iš racionalaus pasirinkimo modelio, pašalindami iš jo apribojimą, kad socialinių veikėjų pagrindai visada turi būti kaštų ir naudos apskaičiavimai“⁴⁶. Taigi vėberiškoji instrumentinio ir vertybinio racionalumo perskyra paskatino vieną žymiausių RPP atstovų platesnio racionalaus pasirinkimo modelio paieškoms. Ir instrumentiškai, ir vertybiškai racionalūs pasirinkimai atitinka šį modelį kaip atskiri atvejai. Mat pagrįsti tvirtais pagrindais gali būti ne vien deskriptyviniai, bet ir normatyviniai teiginiai, o kartu – ir normatyviniai veikėjų lūkesčiai apie savo pačių ar kitų veikėjų veiksmus. Tokie tvirti pagrindai gali būti tam tikri bendri principai (visuomenės gerovė, žmogaus teisės, lygybė ir pan.), kurie tam tikru metu tam tikroje visuomenėje gali sėkmingai pretenduoti į transsubjektyvią galią, t. y. būti sėkmingai ginami viešai diskutuojant. Tiesa, pats M. Weberis manė, kad vertybiškai racionalus pasirinkimas, skirtingai nuo instrumentiškai racionalaus, gali būti tik subjektyviai racionalus, nes galutinių, fundamentalių vertybinių ir normatyvinių principų konfliktas yra neišsprendžiamas argumentais. Galima rasti tvirtų pagrindų ir utilitarizmo, ir deontologizmo, ir socializmo, ir liberalizmo naudai, tačiau jų įrodomoji galia negali prilygti argumentų, kuriais pagrindžiami empiriniai teiginiai, galiai.

⁴⁶ Boudon R. The ‘Cognitivist Model’. A Generalized ‘Rational-Choice Model’. P. 124.

6. Vertybinis racionalumas ir leksikografinės preferencijos

Skirtingai nuo R. Boudono, kuris bando įveikti „vertybinio racionalumo“ anomaliją, ieškodamas racionalumo sampratos, kuri būtų platesnė už tą, kurią eksplikuoja RPT, J. Elsteris⁴⁷ siekia išvelgti „vertybinį racionalumą“ instrumentinio racionalumo viduje. Nuo tautologizuojančio problemos sprendimo jo siūlomasis skiriasi didesniu fenomenologiniu adekvatumu. Šiuo atveju tas adekvatumas reiškia pagarbą ikianalitinėms intuicijoms žmonių, manančių, kad moraliniai herojai („šventieji“) egzistuoja. Aptartas tautologizuojantis vertybinio racionalumo anomalijos sprendimo būdas implikuoja, kad ištikimybė dorovės normoms ar idealams yra tik kainos klausimas. Sąžinės graužatis, gėda ir kiti vidiniai tų normų pažeidimo nuostoliai sulaiko asmenį nuo nusižengimų tik todėl ir tol, kol pagunda, t. y. nauda, kuri gali būti gauta nusižengus, nėra pakankamai didelė. Tačiau argi nėra nepaperkamų žmonių ir neįkainojamų dalykų?

J. Elsteris nurodo, kokiū būdu šiai išvalgai galima rasti vietą RPT. Jis teigia⁴⁸, kad pasirinkimai, kuriuos M. Weberis kvalifikuoja kaip vertybiškai racionalius, gali būti paaiškinti kaip instrumentiškai racionalus pasirinkimas tokių veikėjų, kurių preferencijos turi leksikografinę struktūrą. Leksikografinės struktūros pavyzdys (iš to ir jos pavadinimas) gali būti žodžių išdėstymas žodyne. Žodžiai, prasidedantys raide „B“, visada pateikiami pirmiau negu žodžiai, prasidedantys raide „C“, o tie prasidedantys „B“ raide žodžiai, kurių antra raidė „a“, pateikiami anks-

⁴⁷ Žr.: Elster J. *Ulysses and the Sirens. Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge University Press, 1979. P. 124–127, 137.

⁴⁸ Žr.: *Ibidem*. P. 137.

čiau už tuos, kurių antra raidė yra, pvz., „e“ ir t. t. Analogiškai rikiuojasi ir alternatyvūs veiksmai ar jų rezultatai, kai jie yra vertinami leksikografinių preferencijų pagrindu. Šiuo atveju vertinimo objektai matuojami keliais nevienodai svarbiais kriterijais (pvz., X, Y, Z; X yra svarbesnis už Y, o Y – už Z). Preferencijos tvarka yra leksikografinė, jeigu veiksmas ar rezultatas, pranokstantis alternatyvas, kai matuojamas kriterijumi X, preferencijos tvarka *visada* yra už jas „aukščiau“, kad ir kiek tos alternatyvos pranoksta pirmąją Y ir Z atžvilgiais. Kriterijai Y ir Z praverčia tik tuo atveju, jeigu veikėjas turi rinktis iš dviejų ar daugiau alternatyvų, vienodai gerų X atžvilgiu.

Griežtesne matematikos kalba leksikografinių preferencijų specifika nusakoma teiginiu, kad joms negalioja vadinamoji kontinualumo aksioma ir kad jos negali būti reprezentuotos kardinaline naudos funkcija. Kontinualumo aksioma, kitaip dar vadinama Archimedo principu, yra patenkinta tuo atveju, jeigu turėdami porą objektų (x_1, y_1) , kurią laikome geresne už kitą porą (x_2, y_2) , galime pasiekti, kad pora (x_2, y_2) pasidarytų geresnė už pirmąją porą, didindami, pvz., y_2 dydį ar kiekį. Jeigu $y > y_2$, toks kad (x_2, y_2) yra geriau už (x_1, y_1) neegzistuoja, tai tada preferencijos tvarka nėra kontinuali. Pavyzdžiui, jeigu Jonas du butelius alaus ir vieną butelį limonado vertina labiau už vieną butelį alaus ir du butelius limonado, tai ar egzistuoja toks vieno butelio alaus ir n butelių limonado rinkinys, kuris jam yra vertingesnis už du butelius alaus ir vieną butelį limonado? Jeigu taip (pvz., šimtas butelių limonado ir butelis alaus), tai Jono preferencijos yra kontinualios. Jeigu net ir milijono (ar daugiau) butelių limonado priedas prie butelio alaus nebūtų Jonui vertingesnis už du butelius alaus ir butelį limonado, tai reikštų, kad Jono preferencija alui yra leksikografinė. Alus (tiksliau, štai šie

du buteliai alaus) jam būtų neįkainojama vertybė, kurios jis nekeistų į jokių pinigų.

J. Elsteris teigia: jeigu veikėjo preferencijos yra kontinualios (t. y. nėra leksikografinės), tai tų preferencijų sąlygojamas elgesys yra ne šiaip sau instrumentiškai racionalus, bet ir ekonominis. „Idėja apibrėžti ekonomiką kaip mokslą apie dalykus, kurie turi kainą (labai bendra prasme), yra gundanti“⁴⁹. O leksikografinė preferencijų struktūra reiškia, kad „galimas racionalus neekonominis elgesys“⁵⁰. Tai iš esmės tas pats, ką M. Weberis vadina grynuoju (*gesinnungsethisch*) vertybiškai racionaliu veiksmu. Žinoma, J. Elsterio siūlomu būdu įkomponavę tokį veiksmaį į instrumentiškai racionalaus veiksmo teorijos kontekstą, dar neatsakome į kitokį, empirinį, klausimą: ar dažnai toks „racionalus neekonominis elgesys“ pasitaiko ir ar daug yra visiškai nepaperkamų žmonių, pasiruošusių už ištikimybę savo įsitikinimams mokėti bet kokią kainą?

Savo vėlesniuose darbuose J. Elsteris, deja, toliau nedetalizuoja šio *leksikografiškai racionalaus* pasirinkimo modelio⁵¹. Jis yra tos nuomonės, kad instrumentinis racionalumas (elgesys, orientuotas į padarinius) ir socialinės normos (elgesys, ignoruojantis padarinius) yra du savarankiški, vienas kitą papildantys „elgesio mechanizmai“. Toks požiūris yra kongenialus M. Weberiui tiek, kiek jame pabrėžiamas orientuoto į normas elgesio savitumas instru-

⁴⁹ Borch K. *The Economics of Uncertainty*. Princeton, N.J.: Princeton UP, 1968. P. 22. Cit. pagal: Elster J. *Ulysses and the Sirens*. P. 126.

⁵⁰ Elster J. *Ulysses and the Sirens*. P. 127.

⁵¹ Žr.: Elster J. *The Cement of Society. A Study of Social Order*. Cambridge: Cambridge UP, 1989. Žr. taip pat R. Swedbergo interviu su J. Elsteriu knygoje: Swedberg R. *Economics and Sociology. Redefining Their Boundaries: Conversations with Economists and Sociologists*. Princeton: Princeton University Press, 1990. P. 242–243.

mentinio racionalumo atžvilgiu. Kita vertus, J. Elsteris savo socialinių normų samprata ignoruoja M. Weberio akcentą, kuriam tokią didelę reikšmę teikia R. Boudonas.

O būtent M. Weberis rašo ne šiaip sau apie „normų kontroliuojamą“ arba atitinkantį normas elgesį, bet būtent apie vertybiškai *racionalų* elgesį. Vadinasi, ne bet kokį normų paisantį elgesį galima kvalifikuoti kaip vertybiškai *racionalų*. Vėberiškas *įsitikinimų etika* besivadovaujantis veikėjas nėra *zombis* ar aklai paisantis svetimų komandų fanatikas. Ir *vėlyvasis* J. Elsteris, ir sociologai, M. Weberio *vertybiškai racionalų* veikėją identifikuojantys su vėliau sociologijoje kurį laiką dominavusiu *homo sociologicus*, kurio elgesys yra normatyvinių lūkesčių kontroliuojamas socialinių vaidmenų atlikimas, ignoruoja tas labai svarbias žodžio *racionalumas* konotacijas, kurias šis žodis turi, kai M. Weberis rašo ir apie instrumentinį, ir apie vertybinį racionalumą. M. Weberis, rašydamas apie *įsitikinimų etikos* motyvuotą veiksmą, turi omenyje elitarinės mažumos, etinių ar religinių virtuozų veiksmus. Tų veiksmų vertybinis *racionalumas* reiškia jų pagrįstumą principais, kurie yra sąmoningai, refleksyviai paties veikėjo pasirinkti. Taigi *racionalumas* M. Weberio vartosenoje konotuoja veikėjo autonomiją. Tokią konotaciją turi ir daugelis vietų jo tekstuose, kur kalbama apie instrumentinį racionalumą. Tam priklauso ir daugybė M. Weberio pasisakymų apie *racionalų gyvenimo būdą* arba *pasaulietinį asketizmą*⁵². M. Weberis pabrėžia, kad racionalius asmens veiksmus daro ne tiek nuolatinės *sėkmės šansų* paieškos, jų vaikymasis kiekvienoje situacijoje, kurioje atsiduria veikėjas, kiek tų veiksmų priklausomybė tam tikrai sistemai, kurią galima pavadinti gyvenimo pla-

nu. „Pasaulietiniais asketais“ ir tuo pat metu – racionalaus elgesio etalonais M. Weberis vadina asmenis, nuosekliai siekiančius ilgalaikių gyvenimo tikslų ir besilaikančius sąmoningai pasirinktų kasdienio gyvenimo taisyklių. Esminiai *racionalaus gyvenimo būdo* bruožai yra nuolatinė „blaivi savitvarda“ (*nüchterne Selbstbeherrschung*)⁵³, tvirta valia bei sugebėjimas „atsispirti pagundoms“.

7. Vertybinis racionalumas kaip taisyklės egoizmas

Į daugelį šių weberiškosios *racionalaus veiksmo* sąvokos konotacijų siekia atsižvelgti M. Baumannas⁵⁴. Jis yra universaliosios RPP sampratos šalininkas, tad siekia to paties tikslo, į kurį nukreiptas tradicinis vertybiškai racionalaus elgesio anomalijos sprendimas. O būtent parodyti, kad tos elgesio apraiškos, kurias M. Weberis priskiria vertybiškai racionalaus veiksmo sąvokai, gali būti paaiškintos kaip veikėjo naudą maksimizuojantis elgesys. Tačiau tai jis daro originaliu būdu⁵⁵, analogišku tam, kuriuo utilitaristinės etikos šalininkai įveikia šios etinės doktrinos keblumus.

Kaip žinoma⁵⁶, utilitaristinėje etikoje poelgio dorovingumo kriterijumi laikomi jo padariniai

⁵³ Ten pat. P. 58. Žr. taip pat: ten pat, P. 101, 104–105, 136–137 ir kt.

⁵⁴ Žr.: Baumann M. *Der Markt der Tugend. Recht und Moral in der liberalen Gesellschaft. Eine soziologische Untersuchung*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1996.

⁵⁵ Labai panašią normų kontroliuojamo elgesio interpretaciją plėtoja V. Vanbergas, kuris labiau orientuojasi į Friedricho von Hayeko idėjas. Žr.: Vanberg V. *Rules and Choice in Economics*. L., New York: Routledge, 1994. P. 11–76.

⁵⁶ Žr., pvz.: Brandt R. B. *Problems of Contemporary Utilitarianism: Real and Alleged* / Bowie N. E. (Ed.) *Ethical Theory in the Last Quarter of the Twentieth Century*. Indianapolis and Cambridge: Hackett Publishing Company, 1983. P. 81–105.

⁵² Žr.: visų pirma: Weber M. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997.

visų gerovei. Iš visų tam tikroje situacijoje galimų poelgių doras yra tas, kuris daugiau už kitus padidins kuo didesnio žmonių skaičiaus gerovę. Utilitarizmo kritikai priekaištauja, kad toks kriterijus leidžia aukoti atskirų žmonių gerovę ir teises visų gerovei. Taip esą galima pateisinti, pvz., ir garsųjį Rodiono Raskolnikovo nusikaltimą. Utilitarizmo šalininkai į kritiką atsako, skirdami *poelgio utilitarizmą* ir *taisyklės utilitarizmą* bei nurodydami, kad utilitarizmas yra priimtina etinė teorija tik *taisyklės utilitarizmo* pavidalu. Taisyklės utilitarizmas reikalauja utilitaristinių dorovės kriterijų taikyti ne atskiriems poelgiams, bet tik taisyklėms ir jų sistemoms (kodeksams), keliant toki klausimą: kurios iš šių taisyklių visuotinis paisymas labiausiai pasitarnaus visų gerovei? Taisyklės utilitarizmas reikalauja tam tikros taisyklės laikytis taip pat ir tais atvejais, kai jos pažeidimas gali būti naudingas visų gerovei.

Analogiškai M. Baumannas teigia, kad instrumentiškai racionalus veikėjas, maksimizuodamas savo naudą, renkasi ne iš atskirų poelgių, o iš taisyklių (normų), tiksliau, dorybių (pasirinkimo dispozicijų). Dar Aristotelis nurodė, kad intelektualinė įžvalga, jog reikia laikytis tam tikros taisyklės, negarantuoja, kad tos taisyklės laikysimės. Priežastis yra žmogaus silpnavališkumas, dažnai sutrukdamas įgyvendinti gražiausius planus ir sumanymus. Vienas būdų jį įveikti – iš anksto numatyti pavojingas situacijas bei imtis tokių priemonių, kad tokioje situacijoje tiesiog nebeturėtum galimybės pasiduoti pagundai. Tai strategija, kuria pasinaudojo Odisejas, liepęs jį pririšti prie stiebo, kai jo laivas plaukė pro sirenų nusėstas uolas. Kitas būdas yra auklėjimas ir saviaukla, tam tikrų charakterio ypatybių ugdymas. Tos ypatybės arba dorybės yra tie *vidiniai stiebai* ar stabdžiai, sulaikantys veikėją nuo oportunistinių poelgių. Išsiugdęs tam tikras dorybes, iš vidaus garantuojančias normų paisymą, veikėjas nebegali nuo sa-

vo *vidinių stiebų* atsiplėšti taip pat ir *auksinių progų* situacijomis, kai jis gali daug laimėti, jų nepaisydamas.

Skirtingai nuo *tautologizuojančio* vertybinio racionalumo problemos sprendimo, M. Baumannas nemano, kad tokią ištikimybę normai reikia aiškinti normos pažeidimo naudos ir to pažeidimo vidinės kainos balanso kalkuliacija (išorinės kainos arba sankcijų „auksinių progų“ situacijose nėra pagrindo bijoti). M. Baumannas siūlo neieškoti „šešėlinių kaštų“, laiduojančių, jog bet kokioje situacijoje kiekvienas žmogus pasirenka toki poelgį, kuris jam šioje situacijoje yra naudingiausias. Jis siūlo pripažinti, kad ir instrumentiškai racionalūs veikėjai kartais pasirinkimo situacijoje renkasi jų naudą nemaksimizuojančius poelgius. Tiesiog M. Baumanno konstruojamas instrumentiškai racionalus veikėjas yra ne poelgio, bet taisyklės egoistas; ne situacinis, bet dispozicinis naudos maksimizuotojas. Jis pasirenka prisirišimą prie vidinių dorybės stiebų ir tai verčia jį laikytis normų ne tik tomis situacijomis, kai tai yra racionalu (maksimizuoja jo naudą), bet ir tada, kai tai nėra racionalu, jeigu visuminė (ilgalaikė) nauda, kurią jis gauna, laikydamasis normos visomis situacijomis, pranoksta naudą, kurios jis gali tikėtis, kiekvienoje šių situacijų atskirai kalkuliudamas, kuris pasirinkimas štai šioje konkrečioje situacijoje maksimizuoja jo naudą. Naudos perviršis, kurio gali tikėtis „taisyklės egoistas“, palyginus su „situaciniu egoistu“ (oportunistu), yra visų pirma susijęs su patikimo, dorą žmogaus reputacija, kuri pelnoma skrupulingu normos paisymu visomis situacijomis – ir naudingomis, ir nenaudingomis. Ši reputacija daro jį pageidaujama kooperacijos partnerį. To negali tikėtis situacinis naudos maksimizuotojas, kuris yra nuoseklus oportunistas, o kartu ir „žmogus

be savybių⁵⁷. M. Baurmannas jį tapatina su ekonominės teorijos instrumentiškai racionalaus veikėjo modeliu, žinomu „homo oeconomicus“ vardu, o savo siūlomam dispoziciniam maksimizuotojui jis suteikia „homo sapiens“ vardą, laikydamas jį realesniu ir tinkamesniu socialinės teorijos reikmėms instrumentiškai racionalaus veikėjo modeliu.

M. Baurmannas teigia, kad instrumentiškai racionalaus „taisyklės egoisto“ modelis latentiškai slypi M. Weberio veiksmo tipologijoje. Analizuodamas požymius, pagal kuriuos M. Weberis skiria instrumentiškai racionalius ir vertybiškai racionalius veiksmus, jis nustato du tokius požymius. Pirmą (1), tai veikėjo taikomas kriterijus vertinant pasirinkimo alternatyvas. Toks kriterijus gali būti arba veikėjo asmeninė nauda (1a), arba kokios nors „idealos vertybės“ (1b). Nuo veikėjo naudojamo kriterijaus tipo priklauso veiksmų pagrindų pobūdis. Antrasis (2) požymis yra pasirinkimo taisyklės, kuria vadovaujasi veikėjas, rinkdamasis iš jau įvertintų alternatyvų, pobūdis. Šiuo atveju vėl galimi du variantai: (2α) „individualizuojanti atskiro atvejo analizė“⁵⁸, t. y. kiekvienos konkrečios situacijos pasirinkimo alternatyvų naudingų ir žalingų padarinių balansų skaičiavimas (orientacija į padarinius) ir (2β) vadovavimasis norma, nurodančia, ką reikia daryti tam tikro tipo situacijomis.

⁵⁷ Gali kilti klausimas, ar oportunistas, užsidėjęs doro žmogaus kaukę ir laukiantis savo „auksinės progos“, kartais negali ilgalaikėje perspektyvoje tikėtis pasiekti daugiau už „dispozicinį maksimizuotoją“? M. Baurmannas nurodo, kad atsakymas į šį klausimą priklauso nuo aplinkos, kurioje toks veikėjas veikia, pobūdžio. Jeigu žmonės sieja pakankamai tankūs socialiniai ryšiai, kuriais cirkuliuoja informacija, palaikanti ar žlugdanti tų ryšių tinklo dalyvių reputacijas, dorybės simuliacijos išlaidos galų gale pranoksta tą naudą, kurios gali tikėtis gauti oportunistas, pagaliau sulaukęs savo „auksinės progos“. Žr.: Baurmann M. *Der Markt der Tugend*. S. 409–470.

⁵⁸ *Ibidem*. S. 302.

M. Baurmannas visiškai teisingai sieja M. Weberio grynąjį instrumentiškai racionalų veiksmą, kurį pats M. Weberis laikė ribinio naudingumo teorijos objektu, su „homo oeconomicus“ – veikėjo modeliu, kuriuo operuoja neoklasikinė ekonominė teorija (1a; 2α). Kiek daugiau abejonų kelia M. Weberio grynojo vertybiškai racionalaus veiksmo identifikacija su struktūrinio funkcionalizmo *homo sociologicus*. Šiuo atveju M. Baurmannas ignoruoja jau aptartas weberiškosios vertybinio racionalumo sąvokos konotacijas.

Nuo šio (1b; 1β) „homo sociologicus“, kuris remiasi idealiais pagrindais ir rinkdamasis veiksmus vadovaujasi normomis (1b; 2β), M. Baurmannas skiria *nekasdienišką* jo atmainą. Tai *homo politicus* – *atsakomybės etika* besivadovaujantis politikas, kuris idealių vertybių ir ku nuodugnesnės konkrečios sprendimo padarinių analizės pagrindu priima savo sprendimus (1b; 2α). Tokiu veikėjo modeliu operuoja pats M. Weberis savo politikos raštuose⁵⁹. Iš tikrųjų ir M. Weberio *įsitikinimų etika* besivadovaujantis veikėjas yra toks pat *nekasdieniškas*, kaip ir *homo politicus*. Tačiau, šiaip ar taip, jie savo veiksmuose vadovaujasi to paties tipo pagrindais – idealiosiomis vertybėmis. Tik *įsitikinimų etikos* žmogui tai yra, pavyzdžiui, I. Kanto kategorinis imperatyvas, o *homo politicus* – bendra (visų) gerovė. M. Weberio „atsakomybės etika“ – tai iš esmės utilitaristinė etika. Politikui įstatymo leidėjui geriau tinka taisyklės, o vykdomosios valdžios atstovui – poelgio utilitarizmas.

M. Baurmanno vaizduojamas taisyklės egoistas arba dispozicinis maksimizuotojas yra veikėjas, kurio veiksmų pagrindas yra asmeninės naudos siekimas, tačiau pasirinkimo taisyklė yra

⁵⁹ Žr. visų pirma: Weber M. *Politika kaip profesinis pašaukimas*. Žr. taip pat: Weber M. *Gesammelte Politische Schriften*. 3. verm. Aufl. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1971.

(2) Pasirinkimo taisyklė

	Situacinė padarinių vertės kalkuliacija (α)	Norma (β)
(1) Veiksmo pagrindai		
asmeninė nauda (a)	(1a; 2 α) Homo oeconomicus (poelgio egoistas)	(1a; 2 β) Homo sapiens (taisyklės egoistas)
idealių vertybės (b)	(1b; 2 α) Homo politicus (poelgio ir taisyklės utilitaristas)	(1b; 2 β) Homo sociologicus (kantininkas)

Pieš. Nr.1.

ne tos naudos kalkuliacija kiekvienoje konkrečioje situacijoje, bet vadovavimasis norma (1a; 2 β). Visą šią M. Baurmanno siūlomą weberiškosios praktinio racionalumo sampratos rekonstrukciją reziūmuoja ši schema (žr. pieš. Nr. 1)⁶⁰.

Pats M. Weberis *taisyklės egoisto* eksplicitiškai nemini, tačiau galima parodyti, kad būtent jis yra kai kurių M. Weberio samprotavimų referentas. Antai savo garsiajame darbe „Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia“ M. Weberis rašo apie būdingą modernioms Vakarų visuomenėms profesinės pareigos etiką bei žmogaus tipą, M. Weberio vadinamą *pasaulietiniu asketu*, kuris esąs *racionalaus gyvenimo būdo* subjekts. Šiuos moderniosios visuomenės atributus vokiečių sociologas kildina iš XVI–XVII a. protestantiškosios etikos. Nors M. Weberį šiuo klausimu galima suprasti ir kitaip, daugelis M. Weberio komentatorių M. Weberio vaizduojamus XVI–XVII a. protestantus mato kaip veiklos ir žmogaus tipą, kurį M. Weberis sieja su *įsitikinimų etika*, t. y. grynai vertybiškai racionalia veikla. I. Kanto etika, kuri yra *įsitikinimų etikos* idealusis tipas, galima laikyti XVII–XVIII a. protestantų gyvenimo praktikos filosofine refleksija. Kartu M. Weberis tei-

gia, kad nei šiuolaikinė „profesinės pareigos etika“, nei šiuolaikinis racionalusis gyvenimo būdas nebeturi tų solidžių „idealiųjų pagrindų“ (formuluojamų praradusio savo įtikinamąją galią religinio pasaulėvaizdžio kontekste), kuriais kadaise rėmėsi⁶¹. M. Weberis daug rašo apie modernybei būdingą instrumentiškai racionalaus veiksmo ekspansiją, tačiau nemato pagrindo kalbėti apie *anomiją* ar *moralinę krizę*, kuri yra mėgstamas šiuolaikinių komunitaristų skundų objektas. Tai dar paradoksaliau, jeigu atkreipsime dėmesį į tai, kad jis rašo apie modernybei būdingą *prasmės deficitą*, kuris reiškia, kad jokie idealai nebegali sėkmingai pretenduoti į visuotinę transsubjektyvią galią⁶². Kyla klausimas, kaipgi profesinės pareigos etika bei pasaulietinis asketizmas gali egzistuoti toliau, neturėdami senųjų *idealiųjų pagrindų* ir perspektyvos pasiremti naujais *idealiais pagrindais*?

Atsakyti į šį klausimą galime pasinaudoję M. Baurmanno pasiūlymu skirti dvi instrumentiškai racionalaus veiksmo atmainas. Taisyklinio instrumentinio racionalumo sąvoka leidžia atsakyti į klausimą, į kurį diagnozuodamas modernybę aiškiai neatsako pats M. Weberis, t. y.,

⁶⁰ Žr.: Baurmann M. *Der Markt der Tugend*. S. 293, 300, 308. Schemą pateikiame kiek modifikuotu pavidalu, apibendrinančiu tris paties M. Baurmanno pateiktuosios jos variantus.

⁶¹ Žr.: Weber M. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. P. 162–164.

⁶² Žr. visų pirma: Weber M. *Mokslas kaip profesinis pašaukimas* // *Problemos*. 1990. Nr. 42. P. 69–82.

kaip ir kodėl bendras nebeturinčių bendrų idealių pagrindų, vien instrumentiškai racionalių veikėjų gyvenimas nepavirsta hobsiškuoju *visu karu su visais*. Net jeigu nepritarsime M. Baurmanno nuomonei, kad *homo sociologicus* ir *homo politicus* sąvokos yra empiriškai tuščios ar nereikšmingos, jo siūloma M. Weberio praktinio racionalumo sąvokos specifikacija leidžia detalizuoti ir konkretizuoti weberiskąją modernių visuomenių analizę.

Išvados

Darbą galima reziumuoti tokiomis išvadomis:

1. M. Weberio subjektyviai racionalaus instrumentinio veiksmo sąvoka anticipuoja ribinio naudingumo teorijos („teisingai racionalaus“ veiksmo teorijos) transformaciją į numatomos naudos teoriją.

2. M. Weberio *suprantanti sociologija* anticipuoja RPP versiją, kurią vadiname *segmentiniu universalizmu*.

3. M. Weberio instrumentiškai racionalus veiksmas ir vertybiškai racionalus veiksmas yra gimininės praktinio racionalumo sąvokos rūšys. Ta gimininė sąvoka kaip racionalų kvalifikuoja elgesį, kuris yra nuoseklus (neprieštaringas) pagrindų, galinčių pretenduoti į platesnį ar siauresnį pripažinimą, atžvilgiu.

4. M. Weberio grynai vertybiškai racionalus veiksmas nėra nei ekstensionaliai, nei intensionaliai tapatus normatyvinių lūkesčių kontroliuojamam (nedeiviaciniam) elgesiui, kaip jį apibrėžia normatyvistinė veiklos teorija.

5. M. Weberio racionalaus veiksmo samprata gali būti detalizuota, skiriant dvi instrumentiškai racionalaus veiksmo atmainas, ir panau-

dota M. Weberio pateiktam moderniosios visuomenės apibūdinimui papildyti.

Straipsnyje pateikta racionalumo sampratų M. Weberio sociologijoje ir RPP analizė nėra išsami. Apsiribojome individualaus praktinio racionalumo sampratų analize, tačiau M. Weberio sociologijos *racionalumas* yra ne vien individualaus pasirinkimo, veiksmo ar gyvenimo būdo predikatas. M. Weberis *racionaliomis*, *formaliai racionaliomis*, *materialiai racionaliomis* (arba *iracionaliomis*) vadina taip pat socialines normas, institucijas, organizacines strategijas ir pan.⁶³ Sąvokos *racionalumas* ir *iracionalumas* yra ne veiklos, bet socialinių sistemų predikatai. Dar vieną vartosenų grupę sudaro tos, kuriose apie racionalumą, racionalizmą ir racionalizaciją kalbama idėjų (visų pirma religinių pasaulėvaizdžių), daiktų vaizdavimo plokštumoje būdų ir netgi muzikos atžvilgiu. Čia racionalumas ir panašūs terminai yra semiotinių objektų, reikšmių sistemų, t. y. kultūros, predikatas. Klausimas, ar ir šiais atvejais galimas produktyvus M. Weberio ir RPP dialogas, reikalauja atskiros analizės, o tai ne šio straipsnio uždavinys.

⁶³ „Racionalumo“, „racionalizmo“, „racionalizacijos“ ir pan. žodžių vartosenos M. Weberio tekstuose apžvelgiamos ir analizuojamos daugelyje publikacijų. Žr.: Kalberg S. Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History // *American Journal of Sociology*. 1980. Vol. 85. Nr. 5. P. 1145–1179; Eisen A. The Meanings and Confusions of Weberian 'Rationality' // *British Journal of Sociology*. 1978. Vol. 29. Nr. 1. P. 57–70; Mueller G. H. The Notion of Rationality in the Work of Max Weber // *Archives europeennes de sociologie*. 1979. Vol. 20. P. 149–171; Weiss J. *Max Webers Grundlegung der Soziologie. Eine Einführung*. München; Verlag Dokumentation, 1975. S. 133–157; Collins R. *Max Weber. A Skeleton Key*. Beverly Hills etc.: SAGE, 1986. P. 61–80 ir kt.

RATIONAL ACTION IN THE SOCIOLOGY OF MAX WEBER AND IN THE RATIONAL CHOICE THEORY

Zenonas Norkus

Summary

The article discusses the relations between the concepts of rational action in Weber's sociology and rational choice theory. The task of the article is a limited one because no consideration is given to Weber's ruminations on the rationality vs. irrationality as an attribute of institutions (social systems) and that of systems of meaning (culture). The article discusses the work of R. Boudon designing the „cognitivist“ model of rational choice, the proposal of J. Elster to analyse value-oriented behavior in terms of lexicographic preferences and the recent work of M. Baumann which substracts Weber's dichotomy of instrumental rational vs. value rational action with the more differentiated classification of the rational action including two types of instrumental rational action (situation-maximizing and disposition-maximizing). The upshot of the discussion are the following statements. (1) M. Weber anticipates in his concept of the subjectively rational instrumental action the transformation

of the marginal utility theory (treated by M. Weber as the theory of the „strictly“ rational action) into the theory of the subjective expected utility. (2) M. Weber's concept of the interpretive sociology anticipates the versions of the rational choice approach classified by D. P. Green and I. Shapiro as „segmented“ and „partial universalism“. (3) Weber's instrumental rational action and value rational action are the kinds of the general concept of the individual practical rationality which designates the behavior consistent with regard to socially shared beliefs. (4) Weber's strictly value rational action is not identical with the norm-conform behavior of the „homo sociologicus“. (5) Weber's concept of rational action contains the conceptual resources allowing for the substruction to Weber's dichotomy of value vs. instrumental action with the more differentiated classification of the forms of rational action which can be used for the elaboration of the Weber's characteristic of the modernity.

Įteikta 1999 12 10